

Шостаковський М. Л.,
аспірант
Київського університету права
Національної академії наук України

ПЕРЕДУМОВИ Й ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ФІНАНСІВ І ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

BACKGROUND AND MAIN STAGES OF DEVELOPMENT OF FINANCE AND FINANCIAL ACTIVITIES IN UKRAINE

У статті розглядаються передумови розвитку фінансів і фінансової діяльності в державі, досліджуються та аналізуються наукові позиції вчених щодо виділення етапів розвитку фінансів і фінансової діяльності в Україні. На основі проаналізованих наукових поглядів надається власна періодизація розвитку фінансів в Україні.

Ключові слова: фінанси, фінансова система, фінансова діяльність, фінансові відносини, економіка.

В статье осуществляется рассмотрение предпосылок развития финансов и финансовой деятельности в государстве, исследуются и анализируются научные позиции ученых относительно выделения этапов развития финансов и финансовой деятельности в Украине. На основе проанализированных научных взглядов предоставляется собственная периодизация развития финансов в Украине.

Ключевые слова: финансы, финансовая система, финансовая деятельность, финансовые отношения, экономика.

In the article the trial prerequisites of finance and financial activity in the country, investigated and analyzed research scientists positions on the allocation stage of development finance and financing activities in Ukraine. The author analyzed on the basis of scientific opinions given proper periods of development finance in Ukraine.

Key words: finance, financial system, finance, financial relationships, economy.

Здобуття Україною незалежності й самостійності, перехід до ринкових відносин, становлення економічної незалежності в державі спричинили активний розвиток товарно-грошових правовідносин, акумулювання фінансових ресурсів у межах держави та поступовий розвиток фінансової діяльності. Фінанси відіграють досить важливу роль у розвитку й функціонуванні держави, оскільки відображають складні економічні відносини, які виникають між людьми в суспільстві. Проте розвитку фінансів і фінансової діяльності в тому вигляді, у якому вона існує сьогодні, передувало досить тривалий час, що супроводжувався низкою чинників, які впливали й на процес становлення фінансової діяльності в Україні, серед яких політичні, соціальні, економічні та інші чинники. Характеризуючи становлення фінансів, варто погодитися з думкою О.П. Орлюк, яка зазначає, що тривалий час фінанси розвивались як засіб мобілізації фінансових ресурсів для забезпечення оборони країни й задоволення потреб правлячих кіл. Із подальшим розвитком товарного виробництва і товарно-грошових відносин, з ускладненням організації самого суспільства виникають нові форми відносин між державою та іншими суб'єктами економіки щодо акумуляції, розподілу й використання фінансових ресурсів. Незаперечним залишається той факт, що в усі часи держава володіла певним обсягом фінансових ресурсів, які використовувались для задоволення тих потреб, які не можна задовольнити через ринковий механізм, а також окремо кожним членом суспільства у зв'язку з об'єктивними причинами [1, с. 70–95]. Отже, розвиток фінансів супроводжувався неоднозначним розумінням цього

поняття, а їх функції поступово реформувались і вдосконалювались. Важливим поштовхом до формування власної фінансової системи стало проголошення незалежності України та подальший розвиток інтеграційних процесів в Україні.

Проблеми фінансів, фінансової діяльності досліджували в наукових працях багато вчених, серед яких М.Г. Білопольський, Т.О. Губанова, О.П. Кириленко, Л.Л. Кінашук, С.М. Клімова, Н.І. Коваленко, Ю.О. Костенко, М.П. Кучерявенко, Л.О. Миргородська, А.Б. Мокрицька, В.І. Оспішев, О.Г. Остапенко, І.О. Панов, С.М. Попова, В.Ф. Роль, Л.А. Савченко, В.В. Сергієнко, І.Є. Чуркіна й інші. Проте, незважаючи на наявність значних наукових досліджень у цій сфері, проблемним залишається вивчення передумов виникнення та розвитку фінансів і фінансової діяльності в Україні, оскільки в науковій літературі немає єдності щодо розвитку фінансів в Україні, відсутні єдині позиції щодо підстав виникнення фінансів та етапів розвитку фінансової системи загалом.

Мета статті полягає у визначенні основних передумов розвитку фінансів в Україні й здійсненні власної періодизації розвитку фінансів у державі. Для вирішення поставленої мети в статті досліджуються та аналізуються наукові позиції вчених щодо передумов та етапів розвитку фінансів і фінансової діяльності в Україні й проводиться їх порівняння.

Переходячи до безпосереднього розгляду мети дослідження, зазначимо, що в сучасних суспільних відносинах фінанси – це досить важлива економічна категорія, яка акумулює в собі фінансові ресурси в державі, їх розподіл, обмін, перерозподіл і, по суті, представляє всю сферу товарно-грошових відносин у державі.

Проте фінанси в їх сучасному розумінні існували не завжди, вони пройшли складний шлях до свого становлення, маючи при цьому низку передумов.

Досліджуючи передумови виникнення фінансів, наголосимо на позиції більшості науковців із фінансового права щодо того, що фінанси та фінансова система тісно пов'язані з розвитком держави, її функціонуванням, а отже, можуть виражати зміст і спрямованість держави та її органів. Зокрема, така позиція висловлена в працях В.В. Венгера, який зазначає, що як історична категорія фінанси виникли одночасно з появою держави при розшируванні суспільства на класи. А важливою передумовою виникнення фінансів науковець називає саме розмежування доходів між ресурсами держави та її глави (на ранніх стадіях розвитку державні монархи розпоряджалися коштами державної скарбниці як своєю власністю). Тільки з виділенням державної скарбниці й повним розмежуванням її від власності монарха (XVI–XVII ст.) фінанси стають важливою формою та методом надходження й витрачання коштів на виконання державою своїх функцій [2, с. 10–11]. Проте ми вважаємо, що фінанси як економічна категорія виникла не з розмежуванням доходів між ресурсами держави та її глави, а саме з розширенням суспільства на класи та появою товарообмінних операцій, ринковою торгівлею, розвитком ярмарків, місцевих ринків тощо.

Досить широкий перелік передумов виникнення фінансів надає В.І. Оспіщев, який виділяє три важливі передумови виникнення фінансів у сучасному світі. До першої передумови автор зараховує те, що в Середньовіччі в Центральній Європі в результаті перших буржуазних революцій ще зберігалися монархічні режими, але влада монархів була значно обмеженою і, головне, голову держави (монарха) позбавили права керувати казною. Виник загальнодержавний фонд коштів – бюджет, яким монарх не міг особисто розпоряджатися. Друга передумова – формування та використання бюджету мало системний характер, тобто з'явилися законодавчо закріплені системи державних доходів і витрат із визначеним складом і структурою (особливістю бюджету було те, що основні групи витратної частини бюджету майже не змінювалися протягом багатьох століть). Третя передумова – податки в грошовій формі набули переважного характеру, тоді як доходи держави формувалися здебільшого за рахунок натуральних податей і трудових повинностей. Отже, тільки на цьому етапі розвитку державності й грошових відносин можливим був розподіл створеного продукту у вартісному вираженні [3, с. 69]. Науковець також схиляється до думки, відповідно до якої фінанси виникли під час буржуазних революцій, формування та використання державного бюджету, формування державних доходів в Україні. Щодо нас, то, як ми вже наголошували вище, вважаємо, що передумови формування та розвитку фінансів у державі криються значно глибше й зумовлені появою перших ринкових відносин, зародження яких відбувалося ще за часів первіснообщинного ладу, та першими суспільними поділами праці.

Цікавою щодо передумов виникнення фінансів є позиція А.Є. Зарицького, який уважає, що виникнення фінансів як історичної категорії зумовлено такими факторами, як поділ праці суспільства на соціальні групи; розвиток товарно-грошових відносин у зв'язку зі зростанням виробництва і збільшенням валового внутрішнього продукту (ВВП) і національного доходу (НД); поява самостійних, незалежних суб'єктів господарювання, які здійснюють підприємницьку діяльність і створюють для виробництва необхідні грошові фонди; створення централізованої держави [4]. Ми підтримуємо таку думку науковця, оскільки вона найбільш точно характеризує передумови виникнення фінансів і фінансової діяльності в суспільстві, тому що спочатку пов'язує їх виникнення із суспільним поділом праці, а вже пізніше зі зростанням і розвитком виробництва.

Близьким до наведеного вище є підхід С.Ф. Федулової, яка виділяє такі передумови виникнення фінансів: 1) відторгнення глави держави від скарбниці й виникнення централізованого загальнодержавного фонду коштів – державного бюджету, розпорядження яким уже не може здійснювати одноосібно глава держави; 2) виникнення системи державних доходів і витрат, законодавче закріплення державного бюджету як розпису доходів і витрат держави; 3) перехід від натуральних податей і трудових повинностей до збору податків у грошовій формі; 4) виникнення кругообігу вартості у формі товарно-матеріальних цінностей і грошей і формування доходів і накопичень в учасників відтворювального процесу лише в межах біологічного виживання [5, с. 11]. Проте, знову ж таки, першою передумовою виникнення фінансів названо саме виникнення державного бюджету й можливості його використання главою держави одноосібно, що, на нашу думку, є помилковим, оскільки фінансові відносини почали формуватися ще поза межами існування держави як окремого формування.

Отже, ми вважаємо, що до основних передумов виникнення фінансів і фінансової діяльності варто зарахувати такі: 1) розширення суспільства на класи; 2) суспільний поділ праці; 3) поява товарних відносин між людьми, обмін продуктами праці (спочатку обмін здійснювався товарами, а вже потім і грошима); 4) розвиток держави, економічних відносин у ній; 5) розвиток товарного виробництва; 6) формування та використання державного бюджету; 7) подальший розвиток товарно-матеріальних цінностей у межах держави.

У науковій літературі неоднозначними є й наукові погляди та наукові позиції щодо виділення етапів розвитку фінансів і фінансової діяльності на теренах України. Більшість науковців під час дослідження становлення та розвитку фінансів і фінансової системи в Україні схиляються до позиції, відповідно до якої фінансова система почала формуватися ще за часів існування Київської Русі й продовжує свій розвиток і зараз. Інші ж, навпаки, пов'язують фінансову діяльність із більш пізнім періодом – Середньовіччям. Прихильником першої позиції є І.А. Канцір,

який зазначає, що історія становлення та розвитку фінансової системи України сягає часів Київської Русі. Науковець наголошує, що в процесі зародження держави була започаткована й фінансова система країни. За часів феодальних відносин, які склалися на той час, замість грошей, використовувались худоба, куни із цінного хутра або ж узагалі монети інших країн, доходи країни більшою мірою формувалися з натуральних податків. Проте фіскальні операції проводилися хаотично, не планово та без відображення результатів, що негативно впливало на фінансовий стан держави [6, с. 222–223]. Ми погоджуємося з такою позицією, оскільки, дійсно, у період як первіснообщинного ладу, так і Київської Русі фінансові відносини супроводжувались обміном між людьми натуральними продуктами, тваринами, що загалом можна розглядати як початок становлення фінансових відносин і фінансової діяльності в державі.

Серед основних наукових позицій щодо періодизації розвитку фінансів і фінансової діяльності в Україні варто назвати періодизацію, надану С.О. Ніщимною, яка виділяє такі етапи становлення фінансів і фінансової діяльності України: 1) XVIII ст. – перша половина XX ст. – використовувалося поняття «державне фінансове господарство»; 2) середина XX ст. – перша половина 90-х рр. XX ст. – запроваджено категорію «фінансова діяльність держави», яка знайшла широке визнання та використання; 3) друга половина 90-х рр. XX ст. – початок XXI ст. – видозмінено ключову категорію фінансового права на «фінансова діяльність держави та органів місцевого самоврядування (чи муніципальних утворень)»; 4) із початку XXI ст. – запроваджено ключову фінансово-правову категорію «публічна фінансова діяльність». Хоча в спеціальній літературі ще використовується поняття «фінансова діяльність держави», яким охоплюється також фінансова діяльність органів місцевого самоврядування [7, с. 146]. Більш удаюю, на нашу думку, є періодизація, виділена О.Д. Даніловим і Д.М. Серебрянським, які наголошують, що, відповідно до історичної ретроспективи, можна виділити такі чотири основні етапи розвитку фінансів: 1-й етап – нерозвинута форма фінансів, що характеризується непродуктивним характером фінансів, оскільки основна маса фінансових ресурсів витрачається на військові потреби й майже не впливає на розвиток економіки; 2-й етап – характеризується вузькістю фінансової системи, вона складається тільки з однієї ланки – бюджету, в результаті фінансові відносини кількісно були обмежені; 3-й етап – кінець VIII – початок XIX ст. – фінанси стають універсальним і досить активним елементом економічного життя: з'являється фінансове й бюджетне право. Мобілізація та використання фінансових ресурсів стає об'єктом контролю з боку законодавчих структур. Набула розвитку й відокремилась в окрему галузь знань фінансова наука; 4-й етап – друга половина XX ст. – відбувається розвиток неокласичної теорії фінансів, де головний акцент робиться на фінанси приватного сектора. На цьому етапі кардинально змінилася сутність фінан-

сів: якщо раніше вона складалася виключно з державних фінансів, то на сьогодні її предмет розширився до фінансів підприємств, страхових організацій, домашніх господарств, фінансових ринків, міжнародної діяльності тощо [8, с. 20]. Ми погоджуємося з такою позицією, оскільки в ній розкрито не тільки ті етапи, які характеризують уже безпосередньо фінансову діяльність у державі, а окремо виділено етап, який передував фінансам, а також досліджено зміни сутності фінансів, виходячи з поступового розвитку держави та її фінансових правовідносин.

Характеризуючи фінансову діяльність, Д.О. Василік розглядає її у співвідношенні з розвитком фінансової науки в державі та пропонує такі етапи розвитку фінансової науки, а отже, і фінансів: 1) початок XV ст. – середина XVII ст. На цьому етапі в процесі зародження фінансової науки розвивалося вчення про платежі, податки та державні доходи; 2) друга половина XVII ст. і до кінця XVIII ст., коли продовжується розвиток учення про державний бюджет і його визначну роль для розвитку державності; 3) початок XIX ст. – поч. XX ст., коли продовжується розвиток і поглиблення вчення про державні фінанси, доходи, заробітну плату, кредит, страхування тощо; 4) із XX ст. до теперішніх часів, що пов'язані з ринковою концепцією розвитку фінансів, коли вивчаються такі фінансові категорії, як фінансовий ринок, фінансовий механізм [9, с. 82]. Ця позиція, на нашу думку, не є досить точною та не відображає в повному обсязі становлення фінансів і фінансової системи в державі, оскільки, досліджуючи історичні джерела, можна констатувати, що основи фінансової діяльності виникли значно раніше, ніж у XV столітті. Так, наприклад, вище ми зазначали про становлення та розвиток фінансів і фінансової системи в Україні в часи Київської Русі й період Середньовіччя, коли зароджувались перші торгово-промислові відносини між суб'єктами господарювання.

Отже, зазначимо, що в науковій літературі немає єдності щодо етапів розвитку фінансів і фінансової діяльності в державі, що зумовлює низку проблемних питань у дослідженні історичного розвитку фінансової діяльності держави. Щодо нас, то ми пропонуємо такі історичні етапи розвитку фінансів:

1) етап первіснообщинного ладу – зародження фінансів і фінансової діяльності, який охоплює період від виникнення людини й до початку нашої ери. Цей період характеризувався появою знарядь праці, їх поступовим обміном між людьми зазвичай для досягнення спільної мети, обміном продуктами харчування тощо. У цей період фінанси не мали яскраво вираженого змісту й мали досить загальний характер;

2) етап розвитку фінансової діяльності в період Київської Русі (кінець IX – середина XIII ст.). Цей період характеризується посиленням розвитку товарообміну між людьми, подальшим розподілом праці, що зумовлює подальші фінансові відносини між людьми;

3) етап розвитку фінансової діяльності в період Середньовіччя (кінець V – кінець XV ст.), який харак-

теризується відокремленням фінансових ресурсів у самостійну систему. Цей період характеризується значним впливом глави держави на формування та розподіл фінансових ресурсів у державі, зменшення його значення у видатках із державного бюджету. Проте характерним для цього періоду залишається виключне фінансування військових потреб і захисту держави;

4) наступним етапом є період з XV до XVI ст., який сміливо можна назвати продовженням попереднього періоду та який характеризувався вузькістю фінансової системи, що в цей період складалася з однієї ланки – бюджетної, й обмеженою кількістю фінансових відносин. Більшість цих відносин пов'язувалася з формуванням і використанням бюджету;

5) наступний важливий етап розвитку фінансів і фінансової діяльності охоплює період з XVI–XVII ст., характеризується відокремленням глави держави від розподілу фінансових ресурсів у державі та одноосібним контролем за державним бюджетом держави. У цей період виникає потреба в нових загальнодержавних фондах коштів, з'являються нові суспільні відносини, пов'язані з фінансовими ресурсами, виникає потреба в перерозподілі коштів у державі;

6) наступний етап охоплює часові проміжки від XVII до XX ст. Саме в цей період поглиблюються фінансові відносини в державі, активно використовуються нові форми та напрями фінансової діяльності держави, розвивається тісний взаємозв'язок між економікою держави та її фінансами, посилюється роль і значення фінансів загалом для стабільності й подальшого розвитку незалежності держави;

7) наступним ключовим етапом розвитку фінансів і фінансової діяльності держави є період із XX ст., який триває й до сьогодні. Цей період характеризується активним розвитком інтеграційних процесів фінансової діяльності, приведенням її до європейських норм і стандартів, розвитком інноваційних технологій у фінансовій діяльності держави, посиленням непрямого фінансового впливу на суспільні відносини в державі тощо.

Саме така періодизація, на нашу думку, дає змогу більш чітко визначити сутність поняття «фінанси» загалом, дослідити їх становлення, трансформацію в суспільні відносини, їх вплив на розвиток товарно-грошових відносин у державі та значення як для економіки, так і для держави загалом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Орлюк О.П. Фінансове право: [навч. посіб.] / О.П. Орлюк. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 392 с.
2. Вергер В.В. Фінанси : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів] / В.В. Венгер. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 432 с.
3. Фінанси: курс для фінансистів : [навч. посіб.] / за ред. В.І. Оспіщева. – К. : Знання, 2008. – 567 с.
4. Finansy i kredit / sost. A.E. Zarickij. – М. : AST ; SPb. : Sova ; Vladimir : VKT, 2011. – С. 3, 7–8.
5. Федулова С.Ф. Финансы : [учеб. пособ.] / С.Ф. Федулова. – 4-е изд., перераб. и доп. – Ижевск : Изд-во Института экономики и управления, ФГБОУ ВПО «УдГУ», 2014. – 425 с.
6. Канцір І.А. Еволюція становлення та розвитку фінансової системи України / І.А. Канцір // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.14. – С. 222–226.
7. Нішимна С.О. Сутність публічної фінансової діяльності / С.О. Нішимна // Evropsky politicki a pravni diskurz. – 2015. – Vol. 2. – Iss 2. – С. 141–147.
8. Данілов О.Д. Фінанси у запитаннях і відповідях : [навч. посіб.] / О.Д. Данілов, Д.М. Серебрянський ; Національний університет державної податкової служби України. – 2-е вид., перероб. та доп. – К., 2008. – 535 с.
9. Василик О.Д. Теорія фінансів : [підруч.] / О.Д. Василик. – К. : НІОС, 2000. – 416 с.